

Becsület és (állam)polgárság

A becsületérvés fejlesztésének kérdése a dualizmus kori Magyarországon

Tóth Kelemen

Eötvös Loránd Tudományegyetem
toth.kele@gmail.com

Rezümé. Berzeviczy Albert – vallás- és közoktatásügyi miniszterségének záróak-tusaként – 1905. június 16-án kiadta a *Tanterv és utasítás az elemi népiskolák számára* című, 2202-es számú rendeletét. Mivel a miniszteri gondolatok szerint a gyermeket a „való élet” számára kell nevelni, a tantervhez kapcsolódó utasítás általános része nagy hangsúlyt helyezett a gyermekek erkölcsi neveléséről és jellemképzéséről való elmélkedésre. A gyermek lelki neveléséhez szükséges irány meghatározásához három úgynevezett vezéreszményt is megjelölt: 1) a „lélek nyugalma és boldogságát” biztosító munkaszeretetet; 2) az embertársaink, az Isten, a király, a haza és a nép iránt tanúsított odaadó szeretetet; 3) valamint mindezek előtt „az életben való igaz boldogulás” alapjaként szolgáló becsületérvést. Az egyén becsületérvésének fontossága, illetve az arra való nevelés gondolata természetesen már a miniszteri utasítást megelőzően is foglalkoztatta a nevelésben és oktatásban érintett társadalmi szereplőket. Tanulmányomban azt a kérdést járom körül, hogy a korabeli köznevelésről folyó diskurzusban miért kap(hat)ott hangsúlyos szerepet a becsület érvésének kialakításáról való gondolkodás, vagyis, hogy miért tartották elengedhetetlennek és az élethez alapvetően szükségesnek a becsület érvésének a diákságban való kifejtését. A kérdés fontosságának megértéséhez természetesen kikerülhetetlen annak tisztázása, hogy mit jelent a becsület érvése, ahogy annak belátása is, hogy a kérdés nagy valószínűséggel túlmutat az iskolák falain, és egy tágabb, az egész társadalmat érintő problémába ágyazódik be.

Kulcsszavak: állampolgárság, becsületérvés, köznevelés, dualizmus, karakterformálás

„Egészen csak az szabad, ki maga felett egészen uralkodik.”¹

(Eötvös József, 1862–1863)

A dualizmus korában olyannyira kiemelten foglalkoztak a becsületérvés fejlesztésének kérdésével, hogy egy korabeli pedagógus legfontosabb feladatának – az ismeretátadás, az oktatás mellett – a becsület érvésének a tanulóifjúságban való kimunkálása számított. Erre az a miniszteri rendelet jelenti az egyik legkiválóbb forrást, amit 1905. június 16-án adott ki a néhány nappal később leköszönő Berzeviczy Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter. Egész pontosan a 2202-es számú miniszteri rendelettel kiadott új tanterv és a hozzávaló részletes miniszteri utasítás, amelyek több tanítótestület bevonásával, illetve közreműködésével és hosszas tárgyalások után készültek el.² A dokumentum azért is érdekes, mert ugyan az Eötvös-féle 1868-as népiskolai közoktatásról szóló törvény úgy fogalmazott, hogy „[a] *tanterv időnkint való meghatározása a közoktatási minister teendője*”,³ mégis 1905-ig a központi tanterv meghatározására csak két alkalommal volt érkezése a kultuszminiszternek: 1869-ben Eötvös József és 1877-ben Trefort Ágoston adott ki központi tantervet.⁴ Berzeviczy Albert rendeletének kiadása idején tehát már majdnem három évtizede volt érvényben a legfrissebbnek mondható tanterv. Sokkal fontosabb azonban az, hogy amíg Eötvös és Trefort 1869-ben, illetve 1877-ben pusztán tantervet, valamint a szervezeti működést érintő utasításokat adtak ki a közoktatásban érintett intézmények számára, addig Berzeviczy Albert 1905-ben egy olyan több száz oldalas miniszteri utasítást is mellékel a tanterv mellé, amely világossá igyekezett tenni a köznevelésben érdekelt számára, hogy milyennek kell lennie a „*magyar nemzeti népiskolának*”, valamint amely egyértelművé tette azt is, hogy milyen irányelveket kell figyelembe venni az egyes tantárgyakra nézve külön-külön, valamint a gyermekek általános nevelésére vonatkozóan is. A tanulmány szempontjából nem az 1905-ös tanterv, ahogy nem is az egyes tárgyak tanítására vonatkozó gondolatok, hanem a miniszteri utasításnak az általános nevelési elvekre vonatkozó része az, amely kiemelt figyelmet érdemel – azon belül is az erkölcsi nevelésre és jellemképzésre vonatkozó fejezet. A miniszteri utasítás ugyanis az iskolai nevelés számára kitűzött cél eléréséhez meghatározott három úgynevezett *vezéreszményt*, amelyeknek a gyermekekben „*a haza és az emberiség javára*” szolgáló kifejlesztése a pedagógus feladata volt. Másként fogalmazva, a pedagógusnak három vezéreszmény felé kellett orientálnia a diákok erkölcsi magaviseletét, úgymint a „*lélek nyugalmát és boldogságát*” biztosító *munkaszeretet*; az embertársak, az Isten, a király, a haza és a nép iránt tanúsított odaadó szeretet; és mindezek előtt a legfontosabb vezéreszménynek, az életben való boldogulás legfőbb alapjának számító *egyéni becsületérvés* irányába.⁵

Miért kapott azonban ennyire hangsúlyos szerepet a becsület érvésének kialakításáról való gondolkodás a dualizmus kori Magyarországon? Miért tartották elengedhetetlennek, valamint az élethez alapvetően szükségesnek a tanulóévek során,

¹ EÖTVÖS, 1977. 503.

² A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1905. évi 2202. sz. kőrendelete, 1905. 223.

³ 1868. évi XXXVIII. tc. 56. §

⁴ *Tanterv*, 1869; *Tanterv*, 1877.

⁵ *Tanterv és utasítás*, 1905. 13–14.

egész pontosan már az elemi iskola megkezdésétől fogva, a becsület érzésének az egyénben való kifejlesztését? A tanulmányban erre igyekszem választ találni a következő három kérdés részletesebb körüljárásával: 1) Mit jelent a korban a becsület érzése? 2) Miért van rá szükség, mi a cél a becsületérzés kinevelésével? 3) Ennek a célnak az eléréséhez miért éppen a becsületérzés kinevelését és ápolását gondolhatták a legmegfelelőbbnek?

1. sz. kép. Öntudatos tekintetű tanulók nevelőjük társaságában, 1905.
(Gál László / Fortepan)

Mit jelent a becsület érzése?

Az első kérdés tehát az, hogy mit is értettek a korban *becsületérzés* alatt, vagyis mi volt az, amit ki kellett fejleszteni a diákokban. A miniszteri utasítás szerint a becsületérzés nem más, mint az az érzés, amely a kötelességtudó ember önértetéből fakad.⁶ Ez egy viszonylag szűkszavú, ám legalább annyira lényegre törő válasz. Mégis úgy gondolom, hogy ezt a definíciót érdemes árnyalni más forrásokkal is. Például korabeli neveléstankönyvekkel. Warga János 1871-es *Nevelés és oktatás-tan alapvonalai* című művében az olvasható, hogy a becsület szeretete és az önbecsülés olyan erődítmény, amely megóvjá az egyént minden nemtelen cselekedettől. Mégpedig olyan formában, hogy tetteit az egyén saját erkölcsi férlme és

⁶ *Tanterv és utasítás*, 1905. 13-14.

szemérmessége által vezetve, tehát a saját magának tulajdonított erkölcsi érték tudatában, valamint a többi erkölcsös ember elismerésére is számot tartva viszi véghez.⁷ Kiss Áron és Öreg János először 1875-ben megjelent, de még a 20. század elején is újranyomott *Nevelés és oktatástan* című könyvében pedig azt olvashatjuk, hogy „[a] becsületérvés az erkölcsiségnek erős öre, az erényes tettek hatalmas rugója szokott lenni; ugyanazért ennek erősítésére nagy gondot kell fordítani”. Kiss és Öreg szerint a nevelőnek meg kell értetnie a gyermekekkel, hogy a valódi becsület nem valamifajta természetadta dolog, hanem azt az egyénnek kell kivívnia magának. Valamint azt is, hogy saját maga értékét nem a tömegtől és nem külsőségektől, hanem a többi becsületes ember ítéletétől kell függővé tennie, de még inkább saját maga önbecsülésétől.⁸

Hogyha még mindehhez hozzávesszük a korabeli értelmező szótárak és lexikonok szócikkeit is, akkor nagy valószínűséggel eljutunk a kérdés megfejtéséig. Czuczor Gergely és Fogarasi János úgy fogalmazott, hogy a becsületérvés az a „[n]emesebb erkölcsi tulajdonság, melynél fogva a jót, az erényt belső ösztönből szeretjük”, a becsületérvő ember pedig az, „[a]ki a jót, illőt belső ösztönből felfogja, és követi”.⁹ Az 1893-as *A Pallas nagy lexikonában* azt olvashatjuk, hogy a becsületérvés „az az érzelem, mely az ember erkölcsi értékének tudatából fakad s másoktól is megkívánja ennek föltétlen elismerését”, valamint azt, hogy „a [b]becsületérvés a nevelés intézésénél a kötelességek pontos teljesítésére szolgál ösztönzésül”.¹⁰ A *Révai nagy lexikona* pedig úgy fogalmaz, hogy a „[b]becsületérvés az öntudattal, önérzettel együtt járó érzelem. Az ember ismeri saját belső értékét, megkívánja, hogy mások is elismerjék, ezért a másokét ő is elismeri, de a magáét az elismeréstől nem teszi függővé.”¹¹

Mindezeket összevetve a következő állítás fogalmazható meg: a becsületérvés nem más, mint az, ha az egyén tisztában van a saját erkölcsi értékével, az egyén arra irányuló érzése, hogy becsülettel, vagyis értékkel bír, vagyis az egyén önérzete, öntudata, önbecsülése, amely rábírja, hogy teljesítse kötelességeit, hogy tudatosan a jó, illetve a közjó érdekében cselekedjen. Az az érzés, amely szerint az egyén tudatában van annak, hogy képes a helyes cselekvésre, képes a kötelességei teljesítésére, és amely képes mindenfajta komolyabb külső kényszerítő erő nélkül is cselekvésre sarkallni. A becsületérvő egyént ugyanis nem a büntetéstől való félelem, nem valamifajta hatalom fenyegetése, parancsa veszi rá kötelességei elvégzésére, hanem a legideálisabb forгатókönyv szerint belső készítetése, a kevésbé ideális, de még mindenképpen elfogadható forгатókönyv szerint pedig annak vágya, hogy cselekedeteiért a többi ember elismerésben fogja részesíteni. A becsületes ember ennél fogva az, aki nem szorul rá egy hatóság vagy egy másik ember felügyelő tekintetére ahhoz, hogy betartsa az általánosan elfogadott szabályokat (törvényeket), aki képes saját maga felügyelőjévé – és mint lentebb kiderül, ezáltal szabad emberré is – válni. Mindez mutat némi hasonlóságot Michel Foucault panoptikus hatalomelméletével, véleményem szerint abba mégsem teljesen illik

⁷ WARGA, 1871. 116–117.

⁸ KISS–ÖREG, 1905. 221.

⁹ CZUCZOR–FOGARASI, 1862. 477.

¹⁰ PALLAS, 1893. 807.

¹¹ RÉVAI, 1911. 769.

bele. Bár a Foucault-i modell szerint a modern felügyelő struktúráknak, mint az iskola, a kórház, a gyárak vagy a hadsereg, szintén az a célja, hogy a normák kellő mértékű internalizálásával önfegyelművé váljon az egyén, az elméletben mégis megbújik egy olyan elem, ami a becsületérző egyén ideájából hiányzik, és ezért némiképp összeegyeztethetlenné teszi azzal: a felügyelet érzése. A panoptikus hatalom lényege ugyanis az általános szem előtt lét érzése, az egyén emiatt képes akkor is a normának megfelelően viselkedni, ha éppen ténylegesen nem is figyelik.¹² A becsületérző egyénből viszont teljesen hiányzik a felügyelet alatt állás érzése, ő nem a benthami rab, aki abban a hiszemben él, hogy az őrtoronyból figyelik, ellenben az, akinek erkölcsössége és normakövetése ténylegesen saját tudatából fakad, akiből a külső kényszernek még az érzete is hiányzik.

Miért van szükség becsületérzésre, mi a cél a kifejlesztésével?

Hogy a becsületérzés kifejlesztését szükségesnek gondolták az ország lakossága körében, abban feltételezhetünk valamiféle konszenzust a törvény- és döntéshozók, illetve a különböző politikai tényezők között. 1885-ben például, amikor Hermann Ottó és Tisza Kálmán kisebb vitába keveredett a köznevelés ügyében, akkor mindkettejük számára egyértelmű volt, hogy egy egészséges társadalom létrehozásához és fenntartásához szükséges a becsületérzésre való nevelés. Nézetkülönbség csak abban a kérdésben alakult ki közöttük, hogy Hermann Ottó úgy vélekedett, egy modern társadalomban már nincs szükség valláserkölcös nevelésre, csupán pozitív tudásra, becsületérzésre és emberszeretetre. Tisza Kálmán ellenben úgy gondolta, hogy – Hermann Ottó állításával szemben – a valláserkölcös nevelés nem hogy nem ellenkezik a becsületérzéssel és az emberszeretettel, hanem utóbbiak éppen előbbiből fakadnak.¹³ Értelemszerűen nem Tisza Kálmán Hermann Ottónak adott válasza miatt, de ehhez a gondolathoz, vagyis a valláserkölcös nevelés fontosságához tartotta magát a kor nevelélmélete is: a korabeli neveléstankönyvekben rendre visszaköszön a vallás fontosságának hangsúlyozása az erkölcsi nevelésben, de az 1905-ös miniszteri utasítás is úgy fogalmaz, hogy „[a]z erkölcsi nevelésnek biztos alapja és erős eszköze a vallás”.¹⁴ Vagy, ahogy más helyütt fogalmaz a szöveg, a népiskolai nevelés négy „vezérsillaga” az Isten, a haza, a király és a munka legyen. Mégpedig olyan formában, hogy a gyermek „Istenben lássa, minden emberi javának őré. Király és haza legyen polgári erényeinek összefoglaló gondolata. A munkában lássa földi boldogulásának biztos útját.”¹⁵

Mindazonáltal a becsületérzés kimunkálására való törekvés célja nem az, hogy az Isten vagy a király, tehát a földöntúli vagy a földi hatalom tekintélyének hatására cselekedjen helyesen az egyén, hanem az, hogy kizárólag saját belátásából, a saját magával szembeni elvárás által váljon képessé erre. A becsületes, vagyis a fentebb megállapítottak szerint saját maga felügyelőjévé vált egyén ugyanis akkor is képes

¹² FOUCAULT, 1990. 201; 276.

¹³ Vö. *Képviselőházi napló*, 1884. III. kötet. 55. országos ülés (1885. január 23.) 170–176. és 180–182.

¹⁴ *Tantero és utasítás*, 1905. 3.

¹⁵ *Tantero és utasítás*, 1905. 19.

a helyes cselekvésre, amikor lehetősége nyílik büntetlenül – mivel éppen senki sem látja – csinálni, a törvények ellen vétetni vagy azokat kijátszva bárminemű haszonra szert tenni. Erre pedig azért képes, mert fontosabb számára az önbecsülésének megőrzése, mint a csalással, a törvényszegéssel elérhető pillanatnyi haszon. Elsősorban tehát nem azért cselekszik jól, mert másoknak akarna megfelelni, hanem azért, mert az önmagának tulajdonított értéket fenn kívánja tartani, vagyis végső soron önmagának akar megfelelni. Ha ugyanis helytelenül, bűnös módon járna el, azzal saját maga ellen vétene, a saját magával szembeni tiszteletét veszítené el, hiszen becstelen tetteivel annak a saját magáról kialakított képnek mondana ellent, hogy képes önállóan a közösség normáinak betartására.¹⁶ A becsületérzés tehát a helyes cselekvésre való törekvés valódi mozgatórugója lehet, hiszen egyéni érdek, öncél motiválja, mégis a közösség, a társadalom hasznára, vagyis a köz javára válik azért, hogy az egyént az általánosan elfogadott szabályok, normák vagy törvények betartására sarkallja.

Ez még inkább világossá válik, ha részletesebben megvizsgáljuk azt a kérdést, hogy a dualizmus kori köznevelésben mi volt a cél a becsületérzés kialakításával. Mint azt fentebb láthattuk, a becsületérzés az önálló és helyes cselekvésre való alkalmasság feltétele. Ezt az állítást megerősíti az az elgondolás is, ahogy az 1905-ös utasítás elképzelte a diákok erkölcsi életének fejlődését, amelyet az *érzés*, a *cselekvés* és a *belátás* szakaszaira bontott. Eszerint az emberben kezdetben csupán erkölcsi érzés van.¹⁷ Ez az az érzés, amely által az egyén helyesli vagy éppen elítéli mások cselekedeteit, valamint ez az az érzés, amely az egyént megfelelő cselekvésre ösztönözheti. Ez az erkölcsi érzésből fakadó ösztönzés veszi aztán rá az egyént az erkölcsi cselekvésre. A teljességet pedig akkor éri el az ember, amikor képessé válik érzéseinek és cselekedeteinek elmélkedni, azokat mások cselekedeteivel összehasonlítani, és ezáltal általános erkölcsi elveket belátni, és magáévá tenni. A belátás fázisában az egyén tehát elfogadja azt, hogy bizonyos dolgokat erkölcsi kötelessége megtenni. Vagy, ahogy az utasítás példálózik: „[a] gyermek ösztönszerűen sajnálja a szűkölködőt; majd segíteni iparkodik rajta. Ha megtanulja a segítség módját és beláttatjuk vele, hogy ez erkölcsi kötelessége, akkor többé nem ösztönszerűen, hanem tudatosan teszi a jót.”¹⁸ A folyamat vége ezért nem az ösztönszerűen, vagyis nem pusztán az érzései szerint cselekvő egyén, hanem az, aki képes saját belátása szerint, tehát tudatosan a jót megcselekedni. Ennek értelmében a cél az önálló kezdeményezés és a helyes cselekvés készségének kifejlesztése.¹⁹

¹⁶ Georg Simmel 1908-ban ezt úgy fogalmazta meg, hogy noha végső soron a csoport létének megvédéséről van szó, az egyén becsülete megőrzését mégis „*legbensőbb, legmélyebb, legszemélyesebb önérdékének*” érzékeli, meglátása szerint nincs még egy olyan pont, „*ahol a társadalmi és az egyéni érdekek ilyen mértékben összefonódnának, ahol a kizárólag az előbbiből érthető tartalom olyan kényszerítő formát öltött volna, amely látszólag kizárólag az utóbbiból ered*”. Vö. SIMMEL, 2013. 420.

¹⁷ Emericzy Géza, a Jénát és Göttingent is megjárt 19. század végi neveléstankönyvíró ezzel persze nem teljesen értett volna egyet, ő ugyanis úgy vélekedett, hogy az erkölcsiség forrásaként értelmezett erkölcsi érzés nem minden ember sajátja, mint írta, „[a]mely néptörzseknél (egyenes néger fajok Afrika belsejében, polynesiái vademberek) erkölcsi érzelmek nem fejlődtek, ott erkölcsi életrendről, erkölcsi parancsolatokról és erkölcsi tettekről nincsen és nem lehet szó, oly kevéssé mint az állatoknál”. EMERICZY, 1882. 67.

¹⁸ *Tantero és utasítás*, 1905. 5.

¹⁹ *Tantero és utasítás*, 1905. 25.

A miniszteri utasítás egyetlen arra vonatkozó említést tartalmaz, hogy mely pedagógiai munkák szellemiségében készülhetett a szöveg: „Kant, a nagy német filozófus is így fogalmazta meg a legfőbb erkölcsi törvényt: becsüld meg magadban és másokban az emberi méltóságot.”²⁰ Az, hogy Immanuel Kant hatott az utasítás megalkotóira, természetesen nem meglepő, hiszen a königsbergi filozófusnak a nevelésről alkotott gondolatai jelentékeny hatást gyakoroltak a 19. század valamennyi nevelésméletére. Kezdve azzal az etikai alapgondolatával, hogy az embernek képessé kell válnia természeti ösztöneinek legyőzése által morális magasságokba emelkedni, és így a jót nem ösztönei késztetésére vagy kényszer hatására, hanem szabad akaratából megcselekedni, hogy ezáltal, vagyis az erkölcsi törvény követése révén valóban szabaddá válhasson. Nem beszélve arról, hogy – a 19. század nevelésméleteit az 1930-as években összefoglaló neves neveléstörténész – Fináczy Ernő szerint Kant az, aki az erkölcsi jóra való cselekvés gyökereit az ésszerű megismerés elemeiben – tehát lényegében a fent említett belátásban kereste, szemben például Rousseau-val, aki a lelkiismeretben vélte azt megtalálni. Azt azonban megjegyzi Fináczy, hogy a saját elgondolása szerint – és nem melleleg az 1905-ös miniszteri utasítás szerint is – az erkölcsi cselekvéshez szükséges érzelmi készítés Kant ésszerű pedagógiájából még szinte teljesen hiányzik.²¹ „A gyermekek szívét”, így Kant, „nem lágygá kell tenni, hogy mások sorsa megindítsa őket, hanem sokkal inkább bátorrá és derekassá. Az ne érzelemmel, hanem a kötelesség eszméjével legyen tele.”²²

Johann Gottlieb Fichte, aki Fináczy szerint szintén meghatározó hatást gyakorolt a pedagógiai gondolkodás fejlődésére, azonban már kétségkívül arra az álláspontra helyezkedett, és ebben eltért Kanttól, hogy az erkölcsi cselekvés előmozdításához, illetve a jóakarat létrejöttéhez szükséges az érzelmi indíttatás is.²³ Továbbá az is Fichte volt, aki a nevelést csak mint társadalmi célzatú feladatot volt képes elgondolni, tagadva azt, hogy az egyén létezése, gondolkodása és tevékenykedése pusztán saját magáért való lenne: „a legnagyobb tévedés, és minden egyéb tévedésnek, mely ebben a korban szerepet játszik, valódi oka, hogy az individuum elhitesi magával, hogy létezhet, élhet, gondolkodhat és tevékenykedhet önmagáért.”²⁴

Az 1905-ös utasításban ez utóbbi gondolat úgy jelenik meg, hogy azt feltételezi, hogy az egyén egy olyan több emberből álló csoport része, amely érdekeinek alá kell tudnia rendelnie magát, és adott esetben, ha a csoport érdeke úgy kívánja meg, akkor képesnek kell lennie saját maga ellen is küzdeni, vagyis képesnek kell lennie az önmagán való uralkodásra. Az utasítás szerint az ilyen irányú beállítódást a gyermekekben csak az iskola munkálhatja ki kellőképpen, a magánnevelés pedig természetéből adódóan alkalmatlan erre a feladatra. Sőt, a tanítónak ezt a közösségorientált működést azáltal is erősítenie kell, hogy hozzá kell szoktatnia a diákokat

²⁰ Tanterv és utasítás, 1905. 14.

²¹ FINÁCZY, 1934. 22–23.

²² „Man muß nicht sowohl das Herz der Kinder weich machen, daß es von dem Schicksale der Andern afficirt werde, als vielmehr, wacker. Es sey nicht voll Gefühl, sondern voll von der Idee der Pflicht.” KANT, 1803. 87.

²³ FINÁCZY, 1934. 27.

²⁴ „[E]s ist der grösste Irrthum und der wahre Grund aller übrigen Irrthümer, welche mit diesem Zeitalter ihr Spiel treiben, wenn ein Individuum sich einbildet, dass es für sich selber daseyn und leben, und denken und wirken könne.” FICHTE, 1846. 24.

ahhoz, hogy összetartoznak, hogy együttesen egy közösséget alkotnak, és hogy nemcsak az egyénnek van becsülete, hanem éppúgy az osztálynak és az iskolának is, amelyért ők maguk személyesen is felelősséggel tartoznak, és amely ellen éppen ezért egyiküknek sem szabad vétenie. Úgy vélték, hogy idővel ebből az érzésből alakul ki aztán a *hazafiúság* érzése – és minden bizonnyal a *honleányosság* is. A tanítónak eszerint a közoktatásba bekerülő gyermekekből becsületközösségeket kell létrehozni. Mégpedig olyanokat, amelyekben nem számít sem a származás, sem a vagyon, sem a felekezet, olyanokat, amelyekben mindenkinek azonos kötelességei vannak, de azonos jogai is.²⁵

Erre leginkább azért van szükség, mert ahogy az utasítás is fogalmaz, a gyermeket az iskola a „*való élet számára*” neveli.²⁶ A való élet számára történő nevelés ezen a helyen véletlenül sem stílusbeli túlzás vagy pusztá sallang, másként – mai szóhasználattal – megfogalmazva az ugyanis nem más, mint a szocializáció, vagyis a társadalomban való részvételre történő felkészítés. Az egész folyamat arról szól ugyanis, hogy az egyén megtanuljon közösségben és társadalomban létezni, megtanuljon együttműködni másokkal, valamint másokért is, nem pedig csak magáért élni. Vagyis tudatosan a közért, a közjéért cselekedni.

Am legalább ennyire fontos, hogy emellett az iskolai erkölcsi nevelés célja volt az is, hogy az egyének (a diákok) megtanuljanak önállóan szerveződni, létrehozni egy csoportot, adott esetben vezetni azt a csoportot, vagy ha a helyzet úgy kívánja, akkor szabad akaratukból engedelmeskedni, alárendelődni egy, az egyénnél nagyobb érdeknek. Ennek gyakorlására egyébként a közös játékot tartották a legmegfelelőbbnek.²⁷

Itt szeretném hangsúlyozni, hogy az elemi iskolai nevelésről van szó, vagyis nem arról, hogy az elitnek kellene elsajátítania az önuralom, az öntevékenység és az önszerveződés képességét, ahogy az a rendi társadalomra volt jellemző, hanem az ország minden egyes lakosának. Mégpedig azért, mert a becsületérzés kialakításával a kötelességtudó polgárt kívánták kinevelni. Nyilvánvalóan, nem a kapitalista vállalkozó szellemű polgárra kell itt most gondolnunk, nem az úgynevezett *burzsoá* kinevelésére irányult a szándék, hanem a *citoyen*, vagyis az állampolgár kimunkálására. A cél tehát az egyszerű, uralomra szoruló alattvalók helyett az önuralomra képes, felelősségteljes és öntevékeny, más szavakkal önálló cselekvésre alkalmas egyének kinevelése volt, akik értelemserűen hűségesek az országhoz, amelyben élnek, és a királyhoz, aki az ország élén áll, de nem valamely felsőbb hatalomtól való félelmük miatt, hanem mert tudatában vannak annak, hogy nemcsak részei az államnak, hanem ők maguk alkotói is. Pontosabban, nem pusztán alattvalói egy uralkodónak, és főként nem szolgálai vagy rabszolgái, hanem az államot alkotó olyan szabad és egyenjogú *polgárok*, akikben egyszemélyben egyesül a hegeli „úr” halált megvető öntudatossága, és ebből fakadó autonómiája, vagyis az uralkodásra való képessége a létfenntartásra irányuló ösztönei, vágyai felett, valamint a „szolgának” a természetet alakítani – és ezáltal uralni is – képes munkamorálja.²⁸

²⁵ Vö. *Tantero és utasítás*, 1905. 7.

²⁶ *Tantero és utasítás*, 1905. 13.

²⁷ *Tantero és utasítás*, 1905. 8.

²⁸ Vö. HEGEL, 1961. 95–122.

Ahogy fentebb már említettem, az 1905-ös utasítás szerint a nevelés során szem előtt tartandó első vezéreszmény az egyén méltóságát biztosítani képes *becsületérzés*, a második pedig az (ön)tevékenykedéshez szükséges *munkaszeretet* volt.

Világosan látszik, hogy a becsületérzés, illetve a becsületérzés fejlesztésének kérdése túlmutat az iskolák falain és egy olyan, az egész társadalmat és a társadalmi fejlődést érintő kontextusba ágyazódik be, amelyet leginkább úgy szokás megnevezni, hogy a *polgárosodás* problémája, illetve magyarországi kontextusban, Halmos Károly terminológiájával élve, a *nemesedés* problémája. Halmos *Verbürgerlichung als Veradeligung* című tanulmányában ugyanis amellet érvel, hogy az a folyamat, amelyet tőlünk valamelyest nyugatabbra, leginkább a német nyelvterületen, jellemzően polgárosodásnak (*Verbürgerlichung*) neveznek, Magyarországon a társadalomszerkezet helyi sajátosságai miatt sokkal inkább a nemesedés (*Veradeligung*) fogalmával írható le. A Kárpát-medencében ugyanis a nemesség volt az egyetlen történelmi-politikai osztály, amely társadalmi és kulturális mintákat, azonosulási és viszonyulási pontokat tudott kínálni a rendi világ leomló társadalmi és jogi válaszfalainak romjain megjelenő új társadalmi csoportoknak. Ahogy a polgári átalakulást és az ország lakosságának modern nemzetté való összegyűrését is jogkiterjesztéssel, tehát a korábbi nemesi előjogoknak a nem nemesekre való kiterjesztése által igyekezett megvalósítani a reformkor liberális nemessége, más-ként fogalmazva a nem nemeseknek az alkotmány sáncai közé való beemelésével, tulajdonképpen *megnemesítésével*.²⁹ „*Do ut des*”³⁰ – írta Széchenyi István 1833-ban *Stádium* című művében, vagyis hogy „*adjunk sajátot, polgári létet, hogy magunk is megtarthassuk sajátunkat, s tovább is örvendhessünk polgári létünknek.*”³¹ Vagy, ahogy ez a Kossuth Lajosnak tulajdonított³² *A magyar conservatív párt és a nemzetiség* című értekezésben olvasható:

*„mi megkínálunk titeket az értelem, az igazságszolgáltatás, a törvényalkotás, a földbirtok szabadságával, megkínálunk titeket alkotmányos polgársággal, politikai nemzetiséggel, s mindazon javakkal, melyekkel ez a haza polgárait eláraszítja, s mindezekért nem kívánunk egyebet, mint hogy a hazát, mely titeket ezennel ünnepélyesen édes gyermekéül fogad, s a nemzetiséget, mely titeket politikai nagykorúsággal megajándékoz, szeressétek, és velünk egyetemben oltalmazzatok.”*³³

Kossuth idézett soraiban már benne foglaltatik az az elképzelés is, hogy az egy politikai nemzet elképzelésében eggyé váló különböző nemzetiségeknek, és ezt minden bizonnyal érthetjük a magyar nemzetiségű jobbágyokra is, a jogkiterjesztéssel megkapott jogokért cserébe vállalniuk kell azokat a polgári kötelezéseket is, amelyek hagyományosan a nemességre tartoztak, mint például az ország fegyveres

²⁹ HALMOS, 1992. 184–187. A polgárosodás-nemesedés kérdéséhez lásd továbbá: BORSI-KÁLMÁN, 2002.

³⁰ Adok, hogy te is adj. A római jogból származó és a kölcsönös segítségnyújtásra vonatkozó kifejezés.

³¹ SZÉCHENYI, 1833. 42.

³² Vö. KÓKAY (SZERK.), 1979. 798.

³³ BÁBOLNAI, 1847. 262.

védelme, tehát a kötelező katonai szolgálat.³⁴ Kossuth később az 1858-ban Nagy-Britanniában tartott felolvasásaiból összeállított *Értekezés Magyarországról* című szövegében már úgy fogalmazott, hogy „[a] magyar nemesség minden időben példátlan liberalitással nyitva tartotta kiváltságainak s velük az alkotmányos előjogoknak sorompóit [etnikumtól függetlenül] mindenki számára, ki magát tettben, becsben hozzá hasonlóknak mutatta, s a hon s a szabadság védelméhez hozzájárult.”³⁵ Ezt a gondolatmenetet értelmezhetjük úgy is, minthogy a teljesjogú polgárság feltétele a katonai szolgálat teljesítése is. Magyarországon az általános férfi hadkötelezettséget – az uralkodó által nem szentesített 1848-as katonaállítási törvénytől, amely minden 19. életévét betöltött férfi számára előírta a sorkötelezettséget³⁶ – azonban csak 1868-ban vezették be.³⁷ Ehhez igazodva került be az Eötvös-féle 1868-as népiskolai törvénnyel a közoktatási intézmények kötelező tantárgyai közé a testgyakorlat,³⁸ amelyről később az 1905-ös utasítás úgy fogalmazott, hogy a gyermekek azáltal játékosan nevelhetők „bizonyos polgári erényekre” – minden bizonnyal az életükben idővel esedékessé váló sorkatonai szolgálatot is értve alatta.³⁹

Ennek a célnak az eléréséhez miért a becsületérzés a legmegfelelőbb?

És akkor már csak egy kérdés maradt megválaszolatlanul: az, hogy mindehhez miért éppen a becsületérzésre való nevelést gondolhatták a legalkalmasabbnak. Az okok nagy valószínűséggel a dualizmus kezdeténél jóval korábbra nyúlnak vissza, legalább a 18. századig, a felvilágosodás korszakáig. Már az 1777-es *Ratio Educationis*ban is találhatunk hasonló gondolatokat. Mária Terézia rendelete például a falusi, a mezővárosi és a városi iskolák esetében is leszögezi, hogy a diákoknak meg kell tanítani „mindazt, ami a becsületességre [...] vonatkozik”.⁴⁰

Létezik azonban egy, a kérdés szempontjából meghatározóbb hagyomány, amely természetesen nem egészen független a *Ratio Educationistól*, ám teljesen mégsem azonosítható vele, mivel, amíg a Ratio az uralkodói akarat megtestesüléseként, tehát rendeleti úton igyekezett szabályozni, illetve megalkotni a magyarországi közoktatás rendszerét, addig ez a másik hagyomány a kodifikált törvényes utat részesítette előnyben. A II. József halála után 1790-ben összehívott országgyűlés által hozott 1790/91. évi XV. törvénycikk, vagyis az ifjúság neveléséről szóló törvény értelmében ült össze az a Tanulmányi Bizottság (*Deputatio Litteraria*), amelynek az volt a feladata, hogy az 1777-es Ratio alapján – azt átdolgozva,

³⁴ Nyilvánvaló, hogy a korábbiakban is katonáskodtak nem nemesi jogállású személyek, a jogi hagyományok szerint erre azonban csak a nemesség volt kötelező, a jobbágy katonákat toborozták, adott esetben kötéllel fogták.

³⁵ KOSSUTH, 1881. 137–138.

³⁶ *Országgyűlési irományok*, 1848. 54. sz. 167–169.

³⁷ Az 1868. évi XLI. törvénycikk tette általánosan kötelezővé a katonai szolgálatot a 20. életévüket betöltött férfi állampolgárok számára. A magyarországi hadkötelezettség 136 évről lásd: BODÓ, 2022.

³⁸ 1868. évi XXXVIII. tc. 11. 55. és 64. §

³⁹ *Tantero és utasítás*, 1905. 20.

⁴⁰ *Ratio Educationis*, 1777. 88. §

kiegészítve – törvényjavaslatot készítsen a köznevelésről, illetve a nemzeti nevelésről. A bizottságot ugyanaz az Ürményi József elnökölta, akihez Mária Terézia tanügyi rendeletének megalkotását is szokás kötni.⁴¹ A Tanulmányi Bizottságnak végül 1793-ban, 43 ülést követően egy 13 pontból álló törvényjavaslatot sikerült elkészítenie, amelyben a nemzeti nevelésnek az ország minden egyes lakosára egy-egyesen vonatkozó alapelveit fogalmazták meg, nemzetiségi, felekezeti és osztálykülönbség nélkül. A nemzeti nevelés alapelveit rögzítő javaslatból azonban ekkor nem született törvény.

Ennek a tervezetnek a 4. pontjában olvasható az, hogy *„ez a szabad, sajátos alkotmányának örvendő nemzet ugyancsak nemes és ne szolgálai nevelésben részesüljön s inkább a becsületézés által vezettség, semmint a büntetés féjelme által, s az ifjúság lelkebe, a mint korban növekedik, mind mélyebben vésődjék a törekvés a közboldogság előmozdítására”*.⁴²

Ezt a gondolatot részben aztán átvette az 1806-os *Ratio Educationis* is olyan formában, hogy *„[a]rra kell irányulnia minden igyekezetnek, hogy ez a saját társadalmi rendjét élvező szabad nemzet nemes nevelésben részesüljön, és inkább a dicsőségvágyon keresztül, semmint büntetés által irányíttassék”*.⁴³ Am mindez azzal a kitételrel került bele I. Ferenc oktatási rendeletébe, hogy ettől függetlenül *„meghatározott korlátok között kell folynia az ifjúság – a haza reménye – nevelésének, amelyeken belül életük és cselekvésük egész rendjét meg kell szabni”*.⁴⁴ Az 1790–91-es tanulmányi bizottság 13 pontos javaslata később az 1825–27-es országgyűlésen is újra előkerült.⁴⁵ Törvény azonban még ekkor sem lett belőle.

Maradjunk azonban az 1790–91-es országgyűlésnél. Van Eckhart Ferencnek egy sokak által idézett mondata 1941-ből, legismertebb idézője valószínűleg Szűcs Jenő.⁴⁶ Ez a mondat arról szól, hogy a magyar politikai társadalom az 1790–91-es országgyűlésen úgy sorakozott fel, hogy egyik kezében Montesquieu-t és Rousseau-t, a másikban pedig Werbőczy István *Hármaskönyvét* tartotta, vagyis – Eckhart Ferenc szavaival élve – *„a magyar felvilágosodás géniusza”* úgy áll a gáton, hogy egyszerre merít a francia állambölcselek műveiből és a nemes Magyarország szokásjogának hármaskönyvéből.⁴⁷ Ezért azt javaslom, hogy ezt a képet szem előtt tartva olvassuk az egész problémát, vagyis a becsületézés nevelésének problémáját Montesquieu-nek *A törvények szelleméről* című műve felől, amely Péter László szerint biblikus tekintélynek örvendett a 18. század végi Magyarországon.⁴⁸

⁴¹ PRUZSINSZKY, 1990. 15.

⁴² KÁRMÁN, 1911. 56. Ugyanitt jelent meg először az a fent már említett gondolat is, miszerint az iskolai testnevelésnek a katonai szolgálatra kell felkészítenie a tanulókat, illetve előkészíteni azok fizikumát: *„Minthogy a test főképpen gymnastikai gyakorlatok és játékok által erősödik, nemzetünk továbbá természeti ösztönei által is hadviselésre hajlik, azonfelül az ország alkotmánya szerint a katonai és honvédelmi kötelezettség mindenkit terhel, a testgyakorlás és a gymnastikai játékok, melyek folytán a test edződik és bármilyen köz- és katonai-teher elviselésére alkalmassá válik, az akadémiai és iskolai közintézetekben a tanuló ifjúság korához és állapotához képest bevezetendők.”* Uo., 1911. 58.

⁴³ *„Magisque honore, quam poenis regatur.”*

⁴⁴ *Ratio Educationis*, 1806. 249. §

⁴⁵ KÁRMÁN, 1911. 54.

⁴⁶ SZÜCS, 1981. 352.

⁴⁷ ECKHART, 1941. 254.

⁴⁸ VÖ. PÉTER, 1998.

Montesquieu ugyanis ebben a művében három kormányzati formát különböztet meg, a köztársaságot, a monarchiát és az önkényuralmat. Továbbá mindhárom kormányzati formának sajátos vezérelvet tulajdonít. Az önkényuralom esetében ez a félelem, a köztársaságéban az erény, a monarchiáéban pedig a becsület. Érdemes azonban megjegyezni, hogy Montesquieu *erény* alatt a haza és az egyenlőség szeretetét értette, vagyis az általa *politikainak* nevezett erényt, és semmiképpen sem az erkölcsi vagy a keresztény erényt. A montesquieu-i értelemben vett politikai erénnyel rendelkező ember tehát az, aki szereti hazájának törvényeit, valamint cselekedetei elvégzése során is a hazája törvényei iránt tanúsított szeretete irányítja. Az így érző és cselekvő ember természetesen nemcsak a köztársaságokban lelhető fel, hanem éppen úgy a monarchiákban is, ám Montesquieu nem is azt állította, hogy a monarchiákban ne lehetne jelen a politikai erény, vagy éppen a köztársaságban a becsület, megtalálható mindkettő mindkettőben, hanem azt, hogy előbbinek a becsület, utóbbinak az erény a mozgatórugója.⁴⁹

Ha viszont a különböző kormányzati formáknak sajátos vezérelvet tulajdonítunk, akkor abból értelemszerűen az is következik, hogy a különböző kormányzati formával bíró államokban a nevelésnek is ezeknek a vezérelveknek megfelelően kell történnie: *„minden egyes családot azonos elvek szerint kell kormányozni, mint azt a nagy családot, amely valamennyit magában foglalja”* – írja Montesquieu.⁵⁰ Vagyis az egyes egyéneket az adott állam vezérelve szerint kell nevelni, következésképpen egy monarchiában a becsület vezérelvét kell szem előtt tartani a gyermekek – a potenciális úriemberek (*l'honnête homme*) – nevelése során. Mégpedig azért, mert a monarchiában *„a becsület mindenbe belevegyülve, áthatja az emberek egész gondolkodásmódját és érzésvilágát, sőt az elveket is ez irányítja”*.⁵¹

Mit jelent azonban ez a gyakorlatban? Montesquieu a becsületnek három fő szabályát állapítja meg. 1) A legfőbb az, hogy az egyénnek szabad törődnie saját boldogulásával. Az egyén előmenetele saját kiválóságán, tette készségén múlik. Ennél fogva versenghet a többiekkel. 2) Az egyénnek az aktuálisan elért pozíciójának megfelelően kell viselkednie, vagyis semmi olyat nem szabad tennie vagy eltűrnie, amiből az tűnnék ki, hogy méltatlan a társadalmi pozíciójára. 3) A becsület által tiltott dolgok szigorúan tilalmasak, még akkor is, ha a törvények nem tiltják ezeket. A becsület által megkívánt dolgok pedig kötelezőek még akkor is, ha a törvények nem rendelkeznek róluk. És mi az, amit – Montesquieu szerint – leginkább megkíván egy monarchiában a becsület? Az uralkodónak való engedelmességet. Ám véletlenül sem a feltétlen engedelmességet, hiszen ott, ahol a becsület elve kormányoz, az uralkodó akarata is kötve van, mivel semmi olyat nem várhat el alattvalóitól, amely miatt azok elvesztenék becsületüket, akkor ugyanis alkalmatlanná válnának a szolgálatára.⁵² Hazai példaként említhető az 1849-es függetlenségi nyilatkozat, amelyben többek között a becsületre hivatkozva történik meg a Habsburg-ház trónfosztásának kimondása: *„a hitszegő házzal a kibékülés lehetősége megszűnt, s tartozunk Isten törvényének, tartozunk hazánknak, tartozunk a jognak,*

⁴⁹ Vö. MONTESQUIEU, 2000. 43–44.

⁵⁰ Uo., 84.

⁵¹ Uo., 87.

⁵² Uo.

tartozunk a morálnak, becsületnek, Európának s a civilizáció érdekeinek, hogy e hitszegő dinasztia, a magyar királyok trónjáról száműzve, adjuk át Isten ítéletének s a közvélemény, morál és becsület utálatának”.⁵³ Szintúgy kiváló példa emellett a liberális nemeseknek és értelmiségnek az 1848–49-es szabadságharc leverése utáni évek neoabszolutizmusában tanúsított magatartása, vagyis az önkényuralmi kormányzatra berendezkedő uralkodóval és állammal szembeni passzív rezisztenciája is. Deák Ferenc 1850. április 25-én Anton von Schmerlingnek adott válaszában, amelyben visszautasította az új magánjogi szabályozást előkészítő bizottságba való meghívást, úgy fogalmazott, hogy *„kénytelen vagyok teljes tisztelettel bár, de egész határozottan kijelenteni, hogy ez ajánlatot el nem fogadhatom. A közelmúlt idők gyászos eseményei után oly állapotok között, melyek még jelenleg is uralkodnak, lehetetlenség, hogy én nyilvános ügyekben közreműködhsek.”*⁵⁴ Mindezt értelmezhetjük úgy, hogy Deák szerint a Világos után felálló hatalmi rendszer működtetésében való részvétel olyan vállalhatatlan feladatnak minősül, amely saját szemében biztosan, de valószínűsíthetően másokéban is az egyén becstelenségét eredményezné, éppen ezért egy magát a becsületesség elvéhez tartó embertől nem elvárható.⁵⁵ Mivel a hatalom aztán 1860-ig nem mutatkozott engedni az önkényből, és lényegében utána is csak az alkotmányosság látszatának helyreállítására (októberi diploma) szorítkozott, Deák több ízben kénytelen volt emlékeztetni Ferenc Józsefet, hogy az 1848-ban a nemzet és az uralkodó által közösen alkotott törvényes rend felfüggesztésével, az 1848-as törvények figyelmen kívül hagyásával megalkotni kívánt közjogi rendszer elfogadtatásával vállalhatatlan magatartást vár el alattvalóitól. Az 1861 februárjában

⁵³ KOSSUTH, 1994. 395.

⁵⁴ DEÁK, 2001. 13.

⁵⁵ Ahogy az egy évvel később, a Birodalmi Tanácsba meghívott Szőgyén-Marich Lászlónak küldött leveléből is a Montesquieu-i becsületfogalomhoz hasonlatos magatartásminta körvonalai olvashatók ki, még akkor is, ha Csapody Tamás értelmezése szerint abban a Schmerlingnek küldött levelében foglaltakkal teljesen ellenkező magatartásminta követésére, vagyis a hatalommal való együttműködésre buzdított. (CSAPODY, 2005. 302.) Deák a következő sorokat írta régi barátjának: *„az vala hiedelmem, hogy egyrésztől valódi szándéknak, másrésztől némi kilátásnak kell léteznie honunk szellemi és anyagi állapota javítására, különben a hatalom kezelői oly férfit, minő Nagyméltóságod, bizonyosan meg nem hívtak, a meghívott pedig jobb jövővel biztató remények nélkül a meghívást el nem fogadta volna. Amit e részben Nagyméltóságod nekem ír tiszta szándékáról és becsületes törekvéseiről és azon elhatározásáról, miszerint ha törekvései hiúsulnak, és reményei enyésznek, állásáról azonnal ismét visszalépend, énelőttem csak azért nem újak, mert mindezek természetes következményei Nagyméltóságod ismert és igazán tisztelt jellemének.”* (DEÁK, 2001. 14.) A haza bölcsje ezekben a soraiban tehát nem egy, a korábbi állításával teljesen ellentétes magatartásmintát propagál, hanem lényegében ugyanazt, amelyet korábbi levelében, vagyis a monarchikus becsületesség elvét. A különbség éppen csak annyi, hogy úgy véli, Szőgyén-Marich László rendelkezik olyan, a hatalom hozzáállására vonatkozó és reményt keltő információkkal, amelyekkel ő maga nem, és minden bizonnyal ezek tudatában fogadta el a felkérést. Ám – mint az világosan kiolvasható a levélből – ez barátja részéről is kizárólag addig elfogadható, amíg az udvarral való együttműködés nem vezet az egyén becstelenségéhez saját vagy mások (hiszen nem véletlenül kérte ki Deák véleményét) szemében. A központi hatalommal tehát mindaddig lehet kooperálni, amíg mind az uralkodó, mind az egyén a becsületesség keretein belül tud maradni. A személyes határ azonban mindenkinél máshol húzódik saját ideológiai, vallási, erkölcsi, etikai és egyéb elvei szerint, az 1848-hoz ragaszkodó liberális Deák Ferenc és az 1847-es állapotok visszaállításáért küzdő konzervatív Szőgyén-Marich László esetében is pusztán ez okoz hozzáállásbeli különbséget.

Pest város közgyűlése számára előadott felirati javaslatában például úgy fogalmazott, hogy az ország megmaradása és felvirágoztatása azon áll vagy bukik, ha „az ősi alkotmány meg nem támadtatik, s legforróbb érzelmünk, a honszeretet, mellyel hazánk szabadságához s alkotmányos önállásához ragaszkodunk, nekünk vétkül nem tulajdonítottik; ha tőlünk oly cselekmények vagy mulasztások nem követeltetnek, melyek által a törvények önérzelmeinkkel és legszentebb kötelességeinkkel jónének ellenkezésbe”.⁵⁶ Mivel az uralkodó továbbra sem engedett (februári pátens), Deák 1861 májusában megszövegezte – és el is fogadtatta – az országgyűlés számára előadott felirati javaslatát is, amelyben lefektette a békés és törvényes megegyezés közjogi elveit, és amelyet úgy vezetett fel, hogy „[k]époiselői vagyunk a nemzetnek, mely kezeinkbe tette le sorsát, becsületünkre, belátásunkra bízta jövődjének biztosítását”.⁵⁷ És amelynek az ismertetését a következőképpen zárta:

„van egy hű barátom, kinek szava még a közvélemény szavánál is fontosabb előttem, kívül én soha nem alkuszom, mert parancsát szentnek tartom, s kinek neheztelését magamra nézve a legsúlyosabb csapásnak tekinteném, és ezen hű barátom: önlelkiismeretem. Ennek parancsát követtem most is, midőn nyíltan, határozottan s tartózkodás nélkül jelentettem ki meggyőződésemet; a tisztelt ház határozni fog belátása szerint, én teljesítettem kötelességemet.”⁵⁸

Ferenc József azonban nem kért a májusi feliratban foglaltakból, Deák ezért augusztusban egy második felirati javaslatban nyomatékosította az országgyűlés és a nemzet akaratát.⁵⁹ Az uralkodó erre adott válasza – szükség esetén katonai erőszak alkalmazását is kilátásba helyezve – az országgyűlés feloszlata volt.

Visszatérve azonban Montesquieu-höz, a becsület fent említett három szabályának betartása végeredményben egy olyan állapotot képes teremteni, amelyben az uralkodó és az ország lakossága – már amennyiben mindkét fél elismeri hatalmi tényezőnek a másikat és a becsület talaján áll – egyaránt a közjóért cselekszik, még ha sokszor úgy is tűnhet fel előttük, mintha kizárólag saját boldogulásukon ügyködnének. Mindez úgy értendő, hogy a becsületes cselekvést első sorban szikár önérdek motiválja, nem mások és nem a közérdek (lásd Deák Ferencnek a fentebb idézett magyarázatát az „önlelkiismeretéről”). Az egyén – legyen az uralkodó vagy alattvaló – ugyanis saját maga érdekében, saját önbecsülésének, a saját magával szemben tanúsított tiszteletének megőrzése céljából cselekszik helyesen, becsületesen, ám mivel ez az általánosan elfogadott normák betartását jelenti, mégis a közjó, a közcél előmozdítását segíti elő. Végső soron tehát a teljes társadalomnak jó, ha tagjai képessé válnak saját magukat becsülettel viselni, még ha ebben saját becs(ület)vágyuk is a motiváció.

Egy önkényuralomban ellenben nincs szükség valódi nevelésre, ott bőven elegendőnek bizonyul az alattvalók tudatlanságban és félelemben tartása – ezáltal

⁵⁶ DEÁK, 2001. 43–44.

⁵⁷ DEÁK, 2001. 51.

⁵⁸ Uo., 72.

⁵⁹ Erről lásd: DEÁK, 2001. 73–117.

vehetők rá ugyanis a feltétel nélküli engedelmességre⁶⁰. „Az önkényuralmi államokban minden ház egy külön birodalom. A nevelés tehát, ami egyébként legfőképp arra irányul, hogy az ember együtt tudjon élni a többiekkel, itt nagyon korlátozott. Mindössze arra szorítkozik, hogy beojsa a szívekbe a félelmet s az elmékbe néhány igen egyszerű vallási elv ismeretét. [...] Mindent el kell venni az emberektől, hogy lehessen valamit adni nekik. Először rossz alattvalókká kell tenni, hogy azután jó rabszolgákká tehessék őket.”⁶¹ Ez az a gyakorlat, amelyet az 1793-ban megfogalmazott nemzeti nevelési alapelvekben – Montesquieu-höz hasonlóan – szolgai nevelésnek neveztek, és a becsületes nemes neveléssel szemben élesen elutasítottak. Ebbe minden biztonnyal beleérthetjük a testi fenyítés büntetését is, amelyet már a Deák Ferenc nevéhez fűződő 1843-as büntetőjogi javaslatok is mellőzni kívántak. Végül azonban csak a dualizmus korában, az 1871. évi LII. törvénycikk törölte el Magyarországon.⁶² Az 1871-es törvény képviselőházi vitáján Irányi Dániel azzal érvelt a testi fenyítés eltörlése mellett, hogy „a botozás, a testi fenyítés, a becsületérvést megtompítja és ha gyakran ismételtetik, tökéletesen kiirtja”.⁶³ Ez a gondolat egyébként felfedezhető a korabeli neveléstankönyvekben is. Még azok is úgy fogalmazznak, amelyek bizonyos helyzetekben megengedik a gyermek testi fenyítését, mint például Kiss Áron és Öreg János könyve, hogy „[a] testi fenyíték úgy és addig használandó, hogy vele a növendék becsületérvését ne sértsük. Ezért szolgáltathatja ki csak a szülő”.⁶⁴ Az 1905-ös miniszteri utasítás pedig már úgy rendelkezik, hogy „a testi büntetés [...] általában mellőzendő”.⁶⁵

Mindez nem csoda, hiszen végső soron a cél egy nemzeti liberális alapokon álló alkotmányos monarchia kialakítása és fenntartása, és a hozzá illő állampolgárok kinevelése volt, amelyhez, a fentiek értelmében, elengedhetetlen és alapvetően szükséges az ország lakosaiban a becsületérvés kifejlesztése és megőrzése. Úgy tűnik, Montesquieu gondolatrendszere olyannyira mély gyökereket eresztett a 18. század végi Magyarországon, hogy évszázados távlatban is képes volt éreztetni hatását. Vagy, ahogy 1911-ben megjelent tanulmányában Kármán Mór, a századforduló kiemelkedő pedagógiai szakembere írta, a 18. század végén készült 13 pontos tervezet a magyar nemzeti nevelés gondolatának legeredetibb

⁶⁰ Montesquieu megállapítása a neoabszolutizmusra vonatkoztatva már nyilvánvalóan nem állja meg a helyét. Ferenc József modernizáló neoabszolutista állama igenis szükségét érezte a népnevelésnek, igaz azt erőteljes németesítéssel és németből magyarra fordított, az osztrák kultuszminisztérium által meghatározott tankönyvekkel, valamint a tankerületek és az iskolatanácsok számára Bécsből jövő utasításokkal, vagyis a birodalmi központosítás szellemében képzelte el. Noha az 1850-es években valóban fejlődött a hazai népoktatás, Európai összehasonlításban mégis elmaradottnak számított, a közoktatásra fordított forrásokat tekintve pedig igazi sereghajtónak. Vö. MÉSZÁROS–NÉMETH–PUKÁNSZKY, 2005. 303–304.

⁶¹ MONTESQUIEU, 2000. 88.

⁶² A hadsereg kötelékébe tartozók esetében a véderőről szóló törvénycikk már 1868-ban kimondta, „hogy a törvény hatályba lépte napjától testifenyíték és rablánc büntetés az álló hadseregen (haditengerészetben) és honvédségben többé nem alkalmazható.” 1868. évi XL. 54. §. A dualizmus hajnalán eltörölt botbüntetést aztán 1920 őszén a berendezkedő Horthy-rendszer, noha a hivatalos büntetőgyakorlatban nem alkalmazta, de az 1920. évi XXVI. törvénycikkkel visszaállította.

⁶³ *Képviseelőházi napló*, 1869. III. kötet 63. országos ülés (1869. november 3.) 157.

⁶⁴ KISS–ÖREG, 1905. 220.

⁶⁵ *Tanterv és utasítás*, 1905. 9.

megnyilvánulásaként értelmezendő, olyannyira, hogy az „csaknem egészen a jelenkorig” mértékül szolgált a későbbi neveléssel kapcsolatos rendelkezések számára is.⁶⁶

A becsület eszméje mindezek fényében korántsem tekinthető csak az *ancien régime*, tehát egy rendi-feudális vagy egy úgynevezett premodern berendezkedésű társadalom és állam sajátjának, hiszen az láthatóan a demokratikus átmenet szolgálatába állíthatónak, más szavakkal polgárisíthatónak bizonyult. Nem kizárólag a rendi világhoz és a nemességhez tapadt – csupán annyiban, amennyiben a rendi társadalomban egyedül a nemesség bírt az egyéni, személyes önuralomhoz szükséges jogállással, tehát egyéni szabadságjogokkal és társadalmi megbecsültséggel. Jó példa erre Berzsenyi Dániel 1833-as *A magyarországi mezei szorgalom' némelly akadályairól* című gazdasági értekezésének *Durva bánás a jobbágyokkal* című fejezete, amelyben amellet érvel, hogy a magyarországi nép szorgalmának legfőbb gátja az, hogy a földesurak gorombán, megalázóan bánnak jobbágyaikkal, szolgaként kezelik őket, még előljáróikat is letegezik, adott esetben deresre is húztatják, ezáltal pedig kiölik belőlük az öntevékenységhez szükséges becsületérzést. Pedig, mint Berzsenyi írja, „a népszorgalomnak is egyik főosztöne és rugója a becsületérzés. Ez teszi a vitéz előtt a halált könnyűvé, az izzadó munkás előtt a nehéz dolgot játékká.”⁶⁷

A becsület fogalmát azonban nemcsak az alkotmányos monarchiává váló Magyarországon, hanem például a köztársasággá lett Franciaországban sem söpörték el a hosszú 19. század társadalmi alakulásai.⁶⁸ Utóbbira kiváló példa Franciaország máig legrangosabbnak minősülő elit szervezete, a bárki előtt nyitva álló és 1802-ben Napóleon által alapított Becsületlegió (jelszava: *Honneur et Patrie!*). Éppen ezért a liberális és demokratikus állapotok, ha úgy tetszik a liberális demokráciák elősegítéséhez és megőrzéséhez valóban elengedhetetlenül szükséges – legyen az bármennyire is a nemesi világ öröksége – az egyén, az állampolgár megfelelő becsületérzése és becsületértelmezése, illetve az abból fakadó ön- és kötelességtudatossága, illetve cselekvőképessége, ahogy azt például Sharon R. Krause is állítja a 2002-ben megjelent *Liberalism with Honor* című kötetében.⁶⁹

Mindazonáltal azt is világosan kell látni, hogy a dualizmus kori köznevelésben és minden bizonnyal a társadalom hétköznapi realitásában sem valósulhatott meg maradéktalanul a fent részletezett célkitűzés, többek között azért sem, mert a politikai elit a választójog kiterjesztése, az egyesületi élet ösztönzése és az önkormányzatiság szélesítése helyett – melyek kétségkívül szükséges elemei úgy az állam, mint a társadalom liberalizálódásának és demokratizálódásának is – valójában, Cieger András megfogalmazásával élve, sokkal inkább egy „parokiális-alattvalói politikai kultúra” fenntartásában volt érdekelt.⁷⁰ Ahogy az sem segíthette előbbre az ügyet, hogy a pedagógustársadalom jelentékeny része szerint az önbecsülésre már a 19. században is károsnak gondolt testi fenyítés megmaradt az iskolai fegyelmezési gyakorlat részeként. Bármennyire is voltak korszerűen gondolkodók és

⁶⁶ KÁRMÁN, 1911. 54.

⁶⁷ BERZSENYI, 1842. 222.

⁶⁸ Ahogy az eleve köztársaságnak született Amerikai Egyesült Államok 1776-os függetlenségi nyilatkozata is azzal zárul, hogy az aláírók kölcsönösen elkötelezik magukat egymás iránt életükkel, vagyonukkal és szent becsületükkel.

⁶⁹ KRAUSE, 2002.

⁷⁰ CIEGER, 2015. 33.

2. sz. kép. Elcsigázott tekintetű mezei munkások Frigyes főherceg bélyei birtokán, 1901. (Izabella főhercegnő felvétele, MNM Történeti Fényképtár)

a legfrissebb pszichológiai ismeretekkel is felvértezettek a korabeli neveléstudomány hazai teoretikusai, ebből még nem következett az, hogy a megélhetésükért gyakorta kimondottan nehéz munkakörülmények között küzdő népiskolai tanítók rendelkeztek volna a békés úton való rendtartáshoz szükséges pedagógiai eszköz-készlettel. Nem egy oktatási intézményben ezért rendületlenül suhogtak a tanítói pálcák és lécák.⁷¹

A becsület eszméje tehát elméletben polgáriasíthatónak bizonyult a 19. századi Magyarországon. Ám gyakorlati megvalósulása a majdnem négy és félmillió földtelen mezőgazdasági munkás és cselédsorban élő, valamint a több mint másfélmillió, szintén mezőgazdasági munkásként tengődő kisbirtokos, vagyis a majdnem hatmillió tulajdonképpen *szolgai* státuszú országában, szép illúzió maradt.⁷² Különösen

⁷¹ Ehhez lásd: BASKA, 2021.

⁷² Az 1900-as népszámlálási adatokkal és a férfi, nő, kereső, eltartott kategóriákat együtt számolva Magyarországon 4 249 913 fő élt mezőgazdasági munkásként vagy gazdasági cselédként, valamint 1 582 277 fő számított kisbirtokos-napszámosnak. Ez az ország 16 721 574 fős polgári népességének mintegy 35,9%-a volt. Összehasonlításképpen Horvátországban és Szlavóniában a földtelen mezőgazdasági munkások és a cselédek a polgári népességnek csupán 8,5%-át alkották, szemben a magyarországi 25,4%-kal, a kisbirtokos-napszámosokról nem közöltek statisztikai adatokat. (vö. *Népszámlálás*, 1907. 2. Lásd még: KOLOSSA, 1962.) Hatos Pál

annak fényében, hogy a személyes alávetettség feudális elemei a cselédség életviszonyaiban – az állam hozzájárulásával és a törvények által szentesítve – a 20. századig megmaradtak.⁷³ Ahol 1909-ben egy „csizmás képviselőnek” a társadalmi osztályokat egymástól bántóan elválasztó, a földművelő népességet lealacsonyító nyelvhasználat (úr és paraszt dichotómiája) megszüntetésére irányuló felszólítására az volt a válasz, hogy azt „társadalmilag lehetetlenség lesz kiküszöbölni”, mert a polgár megnevezés kiterjesztése nem teszi lehetővé a társadalmi osztályok egymástól való szükséges megkülönböztetését,⁷⁴ ott a(z) (állam)polgárisult becsület minden bizonnyal csak éppen annyira válhatott hétköznapi valósággá, mint magának a polgárosodásnak, a polgári átalakulásnak a máig meg nem valósult kívánalma.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Nyomtatott források

A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Hetedik rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nomdai Részevnytársulat, 1906.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1905. évi 2202. sz. körrendelete. *Hivatalos Közlöny*, 13. (1905) 13. sz. 215–223.

Az 1848. évi július hó 2-ára összehívott országgyűlés irományai. 54. szám. Budapest, Landerer és Heckenast, 1848–1849.

Az 1869. évi ápril 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. III. kötet. Pest, Légrády testvérek, 1869.

---

szerint a magyarországi agrárnépességnek ezek az alsó rétegei lettek aztán az Osztrák–Magyar Monarchia végét elhozó világháború legfőbb kárvallottjai, akik a háború során a legnagyobb véráldozatot hozták, földhöz, választójoghoz mégsem jutottak, ahogy valós társadalmi elismerésben sem részesültek. (HATOS, 2018. 28–42.)

⁷³ DOBSZAY–FÓNAGY, 2003. 453–454. A cselédek egyéni becsületének törvényes védelmét relativizáló 1876. évi XIII. tc., az „első cseléd törvény” – amely a házi cselédekre nézve a későbbi törvények hiányossága miatt a dualizmus korszakában végig érvényben maradt – a gazda házi fegyelme alá rendelte a neki elszegődőket, megengedte testi fenyítésüket és szinte lehetetlenné tette a munkaviszonynak az éves szegődés lejártáig való felmondását, ahogy lehetőséget adott a robotra emlékeztető ingyenmunka követelésére is. A mezei munkásokat és napszámosokat önálló törvény alá rendelő ún. „rabszolgatörvény” (1898. évi II. tc.) a mezőgazdasági munkások sztrájkját börtönbüntetéssel szankcionálta, valamint a munkamegtagadóknak a munkára való kötelezéséhez lehetővé tette akár a karhatalmi erők alkalmazását is. Az állam ezáltal erőszakszervezeteivel is segítette a birtokosnak a mezőgazdasági munkásokkal szembeni érdekvényesítését. A „derestörvénynek” csúfolt 1907. évi XLV. tc. ugyan a jogegyenlőség legsúlyosabb sérelmeit orvosolta, de a cselédek személyes szabadságát továbbra is korlátozta olyan módon, hogy csak a gazda jóváhagyásával hagyhatták el a majort, juthattak útlevéelhez, vagy éppen fogadhattak vendéget, a kiskorú (12–18 éves) cselédeket pedig továbbra is meghagyta a gazda házi fegyelme alatt.

⁷⁴ *Képviselőházi napló*, 1906. XXIII. kötet 404. országos ülés (1909. január 26.) 166–167.

Az 1884. évi szeptember 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. III. kötet. Budapest, Pesti Könyvnyomda és Részvénytársaság, 1885.

Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XXIII. kötet. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nomdai Részvénytársulat, 1908.

Tantero

1869 *Függelék a népiskolai törvényhez. A M. Kir. Vallás- és Közokt. miniszter által az 1868-ik XXXVIII. tcz. értelmében kiadott tanterv nép- és polgári iskolák, valamint a képezdék számára. Pest, Lampel Róbert, 1869.*

1877 *Tanterv az elemi népiskolák számára az 1868. évi XXXVIII. t.-c. értelmében. Kiadott a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszteri 1877. évi augusztus hó 26. napján 21.678. szám alatt kelt rendeletéből. Budapest, Lampel Róbert, 1890.*

Tanterv és utasítás

1905 *Tanterv és utasítás az elemi népiskolák számára. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1905. június hó 16-án 2202. eln. számú rendeletével. Budapest, Magyar Királyi Tudományegyetem Nyomda, 1905.*

Szakirodalom

A Pallas nagy lexikona

1893 *A Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája. II. kötet. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1893.*

BASKA

2021 BASKA Gabriella: Adalékok az iskolai testi fenytéssel kapcsolatos vélekedések előzményeinek 19. századi történetéhez. Egy vita 1887-ből. *Neveléstudomány*, 9. (2021) 4. sz. 8–31.

BERZSENYI

1842 BERZSENYI Dániel: A magyarországi mezei szorgalom' némelly akadályairol. In: *Berzsenyi Dániel összes művei*. Szerk.: DÖBRENTEI Gábor. Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1842. 208–228.

BODÓ

2022 BODÓ Szabolcs: A hadkötelezettség történeti áttekintése Magyarországon. *Hadtudományi Szemle*, 15. (2022) 1. sz. 5–19. <https://orcid.org/0000-0002-3172-8139>

BORSI-KÁLMÁN

2002 BORSI-KÁLMÁN Béla: *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár*. Pécs, Jelenkor, 2002.

CIEGER

2015 CIEGER András: Állam és állampolgár viszonya a dualizmus kori Magyarországon. Péter László nézetei az autokratikus jogelv működéséről. *Közjogi Szemle*, 8. (2015) 3. sz. 30–34.

CZUCZOR–FOGARASI

1862 CZUCZOR Gergely – FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. I. kötet. Első rész. Pest, Emich Gusztáv, 1862.

CSAPODY

2005 CSAPODY Tamás: Deák Ferenc és a passzív rezisztencia. *Magyar Tudomány*, 166. (2005) 3. sz. 301–308.

DEÁK

2001 DEÁK Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek*. II. Budapest, Osiris, 2001.

DOBSZAY–FÓNAGY

2003 DOBSZAY Tamás – FÓNAGY Zoltán: Magyarország társadalma a 19. század második felében. In: *Magyarország története a 19. században*. Szerk.: GERGELY András. Budapest, Osiris, 2003. 397–459.

ECKHART

1941 ECKHART Ferenc: *A szentkorona-eszme története*. Budapest, MTA, 1941.

EMERICZY

1882 EMERICZY Géza: *Népiskolai neveléstan. Tanítók és tanítóképezdék számára*. Budapest, Dobrowsky és Franke, 1882.

EÖTVÖS

1977 EÖTVÖS József: *Vallomások és gondolatok*. [H. n.], Magyar Helikon, 1977.

FICHTE

1846 FICHTE, Johann Gottlieb: *Johann Gottlieb Fichte's sämtliche Werke*. VII. Band. Berlin, Veit und Comp. 1846.

FINÁCZY

1934 FINÁCZY Ernő: *Nevelélméletek a XIX. században*. Budapest, MTA, 1934.

FOUCAULT

1990 FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest, Gondolat, 1990.

HALMOS

1992 HALMOS, Károly: Verbürgerlichung als Veradeligung. Zivilisation in Ungarn – Grenzland und Peripherie. In: *„Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit“ – Bürgertum in der Habsburgermonarchie II*. Hg.: STEKL, H. et al. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 1992. 180–192.

HATOS

2018 HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Budapest, Jaffa, 2018.

HEGEL

1961 HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *A szellem fenomenológiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961.

KANT

1803 KANT, Immanuel: *Über Pädagogik*. Königsberg, D. Friedrich Theodor Rink, 1803.

KÁRMÁN

1911 KÁRMÁN Mór: A nemzeti nevelés eszméjének kialakulása 1848-ig. Első közlemény. *Budapesti Szemle*, 147. k. (1911) 415. sz. 48–74.

KISS-ÖREG

1905 KISS Áron – ÖREG János: *Nevelés és oktatástan*. 5. kiadás. Budapest, Stampfel, 1905.

KÓKAY (SZERK.)

1979 KÓKAY György (szerk.): *A magyar sajtó története*. I. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

KOSSUTH

1881 KOSSUTH Lajos: Értekezés Magyarországról. In Uő.: *Irataim az emigrációból*. II. kötet. Budapest, Atheneum, 1881. 133–299.

1994 KOSSUTH Lajos: *Írások és beszédek 1848–1849-ből*. Budapest, Európa, 1994.

KOLOSSA

1967 KOLOSSA Tibor: Adatok az agrárproletariátus arányához és összetételéhez az Osztrák-Magyar Monarchiában (1900 körül). *Agrártörténeti Szemle*, 4. (1962) 1–2. sz. 95–127.

KRAUSE

2002 KRAUSE, Sharon R.: *Liberalism with Honor*. Cambridge, MA-London, Harvard University Press, 2022.

MÉSZÁROS-NÉMETH-PUKÁNSZKY

2005 MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla: *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Budapest, Osiris, 2005.

MONTESQUIEU

2000 MONTESQUIEU: *A törvények szelleméről*. Budapest, Osiris-Attraktor. 2000.

N. N.

1847 N. N.: *A magyar conservatív párt és a nemzetiség*. In: *Magyar Szózatok*. Szerk.: Gyurmán Adolf. Hamburg, Voigt H. G., 1847. 219–263.

PÉTER

1998 PÉTER László: Montesquieu paradoxonja a szabadságról és a magyar alkotmány 1790–1990. In: PÉTER László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest, Osiris, 1998. 342–354.

PRUZSINSZKY

1990 PRUZSINSZKY Sándor: *Ürményi József*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.

Ratio Educationis

1981 *Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása.* Ford.: MÉSZÁROS István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

Révai Nagy Lexikona

1911 *Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája.* II. kötet. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1911.

SIMMEL

2013 SIMMEL, Georg: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung.* Berlin, Duncker & Humblot, 2013.

SZÉCHENYI

1833 SZÉCHENYI István: *Stadium.* Lipcse, Wigand Ottó, 1833.

SZÜCS

1981 SZÜCS Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. *Történelmi Szemle*, 24. (1981) 3. sz. 313–359.

WARGA

1871 WARGA János: *Nevelés- és oktatástan alapvonalai. Képezdek számára és magánhasználatra.* Pest, Lampel Róbert, 1871.